

Türk Romanında Sosyal ve Sınıfsal Damgalamanın Kadın Özneleri: Cariyeler¹

Buşra Ataker Güneş²

Öz

Dünya ölçeğinde yaşayan tüm bireylerin eşit olması gerektiği fikrini sarsan ve toplumda sosyal hiyerarşiye zemin hazırlayan ön yargılar, kalıp yargılar ve ayrımcı yaklaşımlar; güçlünün zayıfa tahakküm etme isteği ile açıklanabilir. Çoğunluğun azınlığa ya da güçlünün zayıfa karşı üstünlüğü etki alanını dışlama, ötekileştirme, atıklaştırma, yok sayma ve damgalama olarak genişletir. Damgalama ve ötekileştirme bu bağlamda çeşitli argümanlardan beslenen bir zemine, bir merkeze yaslanır. Bu zemin ve merkez ideoloji; iktidar, cinsiyet, inanç, etnik kimlik, sosyal sınıf veya beden algısı gibi çok farklı alanlarda ortaya çıkabilir.

Sosyal ve sınıfsal damgalama, bu bağlamda güçlü bir iktidarı ya da ideolojiyi arkasına alır. Sınıfsal damgalanma örneği olan cariyelik toplumda tahakküm edilen, sömürülen, nesneleştirilen grubu temsil eder. Toplumsal, kültürel ve sosyal alanda büyük kınımların yaşandığı on dokuzuncu yüzyılda insan haklarının da gelişmesiyle toplumda sömürü nesnesi hâline gelen cariyelerin yaşam şartları sorgulanmaya başlar. Değişim ve dönüşümün merkeze alındığı Tanzimat Devri romanlarında kurguya taşınan cariyelik meselesi ile sosyal bir eleştirinin de gerçekleştirildiği görülmektedir. Kurgusal metinler aracılığıyla ortaya koyulan bu sosyal eleştiri ile toplumda ezilen sınıfı temsil eden cariyelerin hükmeden sınıf ya da efendileri konumunda olanlar tarafından nasıl damgalanıp ötekileştirildikleri göz önüne serilir. Ancak cariyeliğe karşı yazarların farklı bakış açıları ve ideolojileri cariyelerin bazı romanlarda damgalanmalarına vesile olurken bazılarında ise yüceltilmelerini sağlar.

¹ Bu makale, Buşra Ataker Güneş tarafından Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Faruk Güler ve Prof. Dr. Beyhan Kanter danışmanlığında İnönü Üniversitesinde “Damgalama Kuramı Bağlamında Türk Romanı (1872-1901)” başlığıyla 2024 yılında tamamlanan doktora tezinden üretilmiştir.

This article is derived from the doctoral dissertation titled "The Turkish Novel in the Context of Labeling Theory (1872-1901)", completed by Buşra Ataker Güneş in 2024 at İnönü University under the supervision of Dr. Ahmet Faruk Güler and Prof. Dr. Beyhan Kanter.

² Arş. Gör. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, busraataker@gmail.com, ORCID: [0000-0002-9765-2165](https://orcid.org/0000-0002-9765-2165).

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 05.03.2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 24.04.2025

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published as open access under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

Dolayısıyla yazarların yaslandığı ideoloji veya dünya görüşü aynı meselenin olumlu ve olumsuz bir atmosferde yansıtılmasına sebebiyet verir. Bu çalışmada damgalama kuramı bağlamında *Sergüzeşt* ve *Felâtun Bey ile Rakım Efendi* romanları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Romanı, damgalama, sosyal eleştiri, toplumsal cinsiyet, cariyeler

Female Subjects of Social and Class Stigmatization in Turkish Novels: Concubines

Abstract

Prejudices, stereotypes, and discriminatory approaches that shake the idea that all individuals living on a global scale should be equal and that lay the groundwork for social hierarchy in society can be explained by the desire of the powerful to dominate the weak. The superiority of the majority over the minority, or the strong over the weak, expands its sphere of influence through exclusion, marginalization, objectification, denial, and stigmatization. In this context, stigmatization and marginalization are based on a foundation nourished by various arguments and rooted in a central axis. This foundation or axis may arise in many different areas such as ideology, power, gender, belief, ethnic identity, social class, or body perception. Social and class-based stigmatization in this context is backed by a powerful authority or ideology.

Slavery, as an example of class-based stigmatization, represents the group that is dominated, exploited, and objectified in society. In the nineteenth century, a time of significant social, cultural, and societal upheavals, the development of human rights led to a questioning of the living conditions of concubines who had become objects of exploitation in society. In the novels of the Tanzimat Period, which focused on change and transformation, the issue of concubinage was fictionalized and became a means of social criticism. Through these fictional texts, the stigmatization and marginalization of concubines—who represent the oppressed class—by those in the ruling or master class is brought to light. However, differing perspectives and ideologies of authors regarding concubinage result in the stigmatization of concubines in some novels, while in others, they are idealized or glorified. Therefore, the ideology or worldview embraced by the authors leads to the portrayal of the same issue in both positive and negative atmospheres. In this study, the novels *Sergüzeşt* and *Felâtun Bey ile Rakım Efendi* will be examined within the framework of stigma theory.

Keywords: Turkish novel, stigmatization, social critique, gender, slaves.

Extended Abstract

It is important to mention that, in society, alongside those who are marginalized, excluded, and stigmatized, there also exists a group that is exalted, accepted, and praised. Stigmatization often occurs through individuals who do not conform to the identities or patterns that society defines as good, ideal, and beautiful. In other words, those who adhere to the social, cultural norms and moral values of society are seen as ideal personalities and are also constructed as the "I/we" subject within the social structure. On the other hand, those who do not conform to these social norms, patterns, and moral values are positioned as "others" and stigmatized within society. Therefore, the theory of stigmatization occurs in the context of this absolute opposition and disharmony within the social structure.

One of the greatest examples of inequality within the social structure is slavery, which causes social and class-based stigmatization. While stigmatizing slaves, patriarchal societal structures, powerful classes, and authorities are often relied upon. Slaves, representing the lower social class, often experience oppressive and destructive behaviors from their masters or owners, which is discussed in many novels. Slaves, condemned to live with a strong stigma in society, are brought into fiction by writers with different lives. In the novel *Sergüzeşt*, where slavery is dealt with from a realist perspective, the ways in which Dilber is degraded and objectified based on her gender, social class, and ethnic identity by her surroundings are shown through striking examples. In this novel, the narrator distances those who degrade Dilber for being a slave from human qualities or punishes them with death. In the novel *Felâtun Bey ve Râkım Efendi*, while Râkım Efendi and the nanny treat Canan as the daughter of the house, a message is given that slavery can continue with good masters in society. Although Canan is portrayed positively and affectionately, even between the lines of this novel, there are statements that devalue slavery through her social position and female identity, expressed by contrasting characters.

Therefore, although the issue of slavery is evaluated and fictionalized with different perspectives in the novels *Sergüzeşt* and *Felâtun Bey ve Râkım Efendi*, in both works, it is determined that slaves, particularly through their gender and social class, are degraded and oppressed. As in many novels where the issue of slavery is discussed, in these works, slaves, portrayed in a one-dimensional and monotone manner, lose their subjective identities in the face of society's oppressive behaviors and domination. Slaves, who act in accordance with the identities imagined by the authors, are presented in the novels from different perspectives. In the novels evaluated within the context of stigmatization theory, it is observed that slaves from the same social class are reflected in completely opposite and contrasting ways. These slaves, presented in absolute opposition, provide significant data on the theory of stigmatization.

Giriş

Bireyin toplumsal yaşam içerisindeki beklentileri, sosyal konumu ve kimliği; toplumun kültürel değerleri ve kodları çerçevesinde şekillenir. Sosyal kimlik kurgusunda etkin bir rol üstlenen toplum, bireye sosyal kimliği üzerinden değer atfeder ve bireyi sosyal kimliğiyle konumlandırır. Dolayısıyla sosyal kimliği lekelenen birey ya da sınıf, toplumun hiyerarşik düzeninde en alt tabakaya yerleştirilir ve bu durum bireyin statü kaybına sebep olur. Toplumsal yapının bir unsuru olan bireyler ön yargılar ve toplumsal kalıplar ile değerlendirildiği için kimliğine olumsuz anlamlar yüklenen kişilere karşı negatif bir bakış açısı ve ayrımcı, dışlayıcı tavırlar geliştirilir. Ötekileştirilen ya da damgalanan kişi ben/biz öznesinin geliştirdiği bu tutumlarca kurulan bir zeminde varlık bulur. Bu varlık, ben/biz öznesince kurgulanmış, istendik konuma yerleştirilmiş bir varlıktır. Toplumun ötekisi konumuna yerleştirilenlerin örselenen ve baskılanan kimlikleri, başkalarının yükledikleri olumsuz özellikler ile ötekileştirilenlerin kendilerini yetersiz ve kusurlu hissetmesine neden olur. Yani “başkasının aynasından yansıyan yetersizlik duygusu, ötekinin” (Gürbilek, 2007: 29) algılanış biçimini ortaya koyar.

Damgalama ve ötekileştir(il)me gibi yaklaşımlar, tarihin eski zamanlarından itibaren mevcuttur. Toplumda baskın sınıfın ya da ben/biz öznesinin dışında kalanların değişik nedenlerle damgalanması ve toplumsal sınırların dışına itilmesi ben/biz ve öteki paradoksunu göz önüne serer. Toplumda baskın gruplar, çoğu zaman kendilerine benzemeyen kişileri toplumun dışına itme eğilimi içine girerler. “Benzemeyeni İtme” (Giddings, 1896: 143) kavramı ben/biz ve öteki paradoksunun nasıl inşa edildiğine dair önemli ipuçları verir. Toplumun etnik kökenine, inanç anlayışına, kültürel özelliklerine, değer yargılarına ve güzellik algısına uygunluk göstermeyen kişiler veya gruplar ben/biz olandan soyutlanarak “öteki” olarak konumlandırılırlar ve toplumda saygın, ayrıcalıklı bir konum elde edemezler. “Dolayısıyla toplumsal ve kültürel kalıplara aykırı davranışlar sergileyen insanın cemiyet harici kalması; genel çerçeve içerisinde belli şablonlara hapsedilmeyi, ötelenmeyi, yok sayılmayı ya da etiketlenmeyi de beraberinde getirir” (Kanter, 2021:706). Bu etiketlenme de bireyin hızlı bir şekilde gözden düşmesine ve toplumdaki sosyal statüsünü kaybetmesine neden olur.

Erving Goffman, *Damga* eserinde “damga” teriminin tarihsel ve kavramsal sürecini ve kullanımını açıklar. Damga, etimolojik olarak ilk defa Eski Yunancada delmek, yara, iz olarak geçer. Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise damga, “Bir kimsenin adını kötüye çıkaran, yüz kızartıcı durum” <https://sozluk.gov.tr/olarak> mecâzi anlamıyla tanımlanır. Sosyoloji sözlüğünde ise “damga (stigma) bu terimin uzun bir tarihi (Klasik Yunan'da dışlanmış gruplara vurulan bir damgayı göstermektedir)” (Marshall, 2005: 129) şeklinde geçmektedir. Damga terimi günümüzde çoğu zaman asıl semantik köküne uygun anlamında “gözden düşmenin bizzat kendisi” (Goffman, 2020: 28)dir. Tarihsel serüveni çok eskilere dayanan damga terimi ilk kez, Yunanlılar tarafından “işaret edilen kişinin ahlaki statüsünde olağan dışı ve kötü ne varsa ifşa etmeye yönelik bedensel işaretler”

olarak kullanılır. Bu işaretler bedene kazılır ya da yakılır ve bu damgayı taşıyanlar köle, suçlu veya hain olarak nitelendirilir (Goffman, 2020: 28). Damgalamanın güçlü etkisi, damgalananların neredeyse hayat boyu taşıdığı olumsuz özellikler ve toplumda maruz kaldıkları aşağılayıcı ve ayrımcı davranışlar ile sürdürülür. Toplumda hatalı ya da suçlu bulunanların bedenlerine kazınan damgalar, onların kamusal alanda kaçınılması gereken kişiler oldukları mesajını verir. Tarihin eski zamanlarından başlayıp etkilerini yoğun şekilde sürdüren damgalama, teknoloji ve bilim çağında geleneksel ritüellerden ziyade modern yöntemlerle gerçekleştirilir. “Ortaçağ’dan günümüze geçen tarihi süreçte kızgın demirle dağlanarak bedenlere yapılan damgalama, modern dünyada yerini o kişiden nefret edilmesi, beyinlerde infaz edilmesi ve olumsuz tutum ve davranışlar olarak somutlaşmasına bırak[ır]” (Özmen, Erdem, 2018: 187). Sembollerle damgalanan bedenler ile kişiyi işaret etme ya da karalamam alışkanlığı, toplumsal kategorileştirme ile ayrımcı ve ötekileştirici bir davranış kalıbına dönüşür. Dolayısıyla damgalama, bedene kazılan somut bir eylemden; aşağılama, yok sayma, atıklaştırma, sembolik ve psikolojik şiddet şeklinde soyut zihinsel bir aktiviteye evrilir.

Bedensel, davranışsal, etnik veya sınıfsal özelliklerinden dolayı toplumda ötekileştirilen, damgalananlar üzerinde kurulan tahakküm ve baskı, çoğu zaman meşru bir zemine oturtularak gerçekleştirilir. Tarihsel çerçevede cariyeler de mensubu oldukları sosyal sınıfları ve toplumsal konumları üzerinden toplamda baskılanıp ötekileştirilirler. Efendileri konumunda olanlar tarafından ezilip değersizleştirilen bu sınıf, kendi kimliklerinden ve kişiliklerinden soyutlanarak istenilen ve arzulanan kimliğe büründürürler. Başkalarının kurguladığı kimlikle yaşamaya mahkûm edilen cariyeler dayatılan bütün ayrımcı davranışları kabullenip kanıksamaya mecbur bırakılırlar. Eşitsizlik üzerine inşa edilen köle-efendi ilişkisinde efendi/hükmeden otoritesini köle/hükmedilen üzerinden pekiştirirken; kölenin/hükmedilenin varlığı ise kendisine hükmeden efendisi tarafından tanımlanır. Hükmedilenler, tahakküm ilişkilerine hükmedenlerin bakış açısıyla oluşturulmuş kategorilerle bakarlar, bu da kategorilerin doğalmış gibi görünmesine yol açar” (Bourdieu, 2015: 50). Eşitsizlik üzerine kurulan bu düzende güçsüz olan taraf zayıf bir özellikte olurken; güçlü olan taraf ise baskındır. “Bu baskın gruplar azınlık, madun, alt konumlu olarak adlandırılacak zayıf grupları damgalayabilir, tanımlayabilir ve etiketlendirebilir” (Çayır, 2012: 11). Hükmedenlerin, hükmedilenlere uyguladıkları bu tahakküm aynı zamanda bir kimlik şiddeti olarak da izah edilebilir. Nitekim, kimlik şiddeti, bireyin bütün varlığını elinden alan, onu sömürenlere karşı savunmasız ve aciz bırakan olumsuz bir süreçtir. “Kimlik üzerinde odaklanmış politika, öznellik üretimini dumura uğratar” (Hardt, Negri, 2009: 325) ve bireyin şahsiyetini silikleştirip yok edecek kadar güçlü bir etki gösterir. Cariyelerin romanlara da yansıyan edilgen kişilikleri ve silik karakterleri maruz kaldıkları baskı ve şiddet ile açıklanabilir. Hâkim sınıfın baskıcı, ezici ve aşağılayıcı tutumu ötekileştirilen bu sosyal sınıfın kişiliklerinin silikleşmesine ve “ıskartaya çıkarılmalarına” (Bauman, 2018) neden olur. Toplumsal boyunduruk altında ezilen cariyeler, iradi yetkinlikleri ellerinden

alınarak özne olmaktan çıkarılırlar ve her türlü müdahalenin ya da baskılamının meşrulaştığı nesne hâline getirilirler.

Örselenen kimlikleri ve bedenleri ile cariyeler üzerinden ötekileştirilmenin boyutları ve dehşeti göz önüne serilir. Cariyelerin baskı ve şiddet karşısında verdikleri tepkiler farklılaşsa da hedef alınan kişilikleri ve kimlikleri, şiddet karşısında çoğu zaman dik duramazlar. Baskın sınıfın şiddeti karşısında eğilen, bükülen ve örselenen damgalılar; bir süre sonra yaşamlarına kendilerine sunulan verili kişilik ve kimlikle devam etmek zorunda kalırlar. Damgalama, toplumu “hiyerarşiye, ayrıma ve kendine özgü kimliğe değer verme eğilimi” (Eagleton, 2010: 467) ile topluma tahakküm eden sınıfın ya da biz öznesinin dışında kalanlara gösterilen ayrımcı davranışları ortaya koyar. Siyasi ideolojiyi ya da iktidarı arkasına alanların, sosyal ve sınıfsal olarak damgaladıklarının kimliklerini, kişiliklerini elastik bir madde gibi eğip bükmeleri ve bu kimliklere şekil vermeye çalışmaları mimari bir terim olan “brütalizm” ile karşılanabilir. Brütalizm, bir ölçüde, iktidarı taşıyan rahatlığın, vahimliği ve aşırılıkları gündelik ya da sıradan olana, özellikle de zorbalık ve baskı ile terbiye ettiklerinin beden ve sinir aralıklarına taşıma biçimidir (Mbembe, 2022: 444). Topluma hâkim sınıfın, ayrımcı davranışları bu bağlamda ötekileştirilenlere karşı baskı, şiddet ve zorbalık ile aktarılır. Bu yüzden de damgalananlar toplumda ya da yakın çevrelerinde gördükleri çirkin muamele ve aşağılamaya karşı koymayarak her türlü sömürüyü göğüslemeye çalışırlar. Toplumsal yapıda damgalanıp aşağılanan köleler ve cariyeler, toplumsal yaşamın estetik bir forma dönüştürülmesi ile meydana getirilen kurgu metinlere de çoğunlukla olumsuz bir söylemle yansıtılır. Damgalama teorisi ile sosyolojik verilerden faydalanılarak edebî metinlere yansıyan bu damgalanmış sınıf çok daha rahat tespit edilmektedir.

1. Cariyeliğin Tarihsel Serüveni

Kölelik ve cariyelik, tarihin eski çağlarından itibaren insan onurunu zedeleyen bir tutumla sürdürülür ve bu sosyal sınıfı insani pek çok duygudan ve nitelikten mahrum bırakır. “İnsanlıkla beraber başlamış olan kölelik, kuvvetlinin zebuna hükmetmesinden doğ[ar] ve zaman içinde müesseseseleş[i]r” (Cebeci, 2017: 166). Toplumda mütehakkim sınıfın, değişik nedenlerle esir ettiği ve insani değerlerini zedeleyip yok saydığı bu sistem, güçlünün zayıfa karşı üstünlüğünü ve otoritesini göz önüne serer. Eşitsizlik üzerine inşa edilen ve hümanist anlayışa karşıtık içinde olan kölelik, vatanından, kültüründen ve kimliğinden kopartılıp “normatif ve normalleştirici güçlerce kişilerin yok sayılmalarına ve tiksінleştirilmelerine vasıta olan süreç ve ideolojileri adlandırır” (Butler ve Athanasiou, 2017: 30). Başka bir ifadeyle kölelik; baskın sınıfın, iradesini ele geçirdiği ve değişik yollarla tahakküm ettiği kişileri hem topluma hem de kendilerine karşı yabancılaştırdığı süreçtir. Maruz kaldıkları sembolik ve fiziksel şiddet kölelere, kendi bakış açılarını ve muhakeme etme yeteneklerini kaybettirir. Nurdan Gürbilek, baskılanan, aşağılanan ve ezilenlerin “var olabilmek için başkasının bakışına muhtaç olan şey: bakışın sadece özenesi değil aynı zamanda

nesnesi” (2007: 26) olduğunu söyler. Bu bağlamda tahakküm kurma aynı zamanda “hükmedilenin kendilerine dair müteahkim bakış açısını benimsemeye eğilimli olduklarını ifade etmektir” (Bourdieu, 2015: 148). Bu güçlü bakışın ve otoritenin altında eğilip bükülen köleler, kendilerine dayatılan kimliği giyinmeyi kabul ederek kendi kişiliklerinden ve kimliklerinden soyutlandıkları için zaman içinde ötekileşirler.

Tarihsel çerçevede dışlananları ve ezilenleri temsil eden kölelik; düşman tarafa esir olanların köle pazarlarında sergilenip satılmasıyla başlar. “Kölelik, birçok cemiyetlerde bir kurum haline gel[ir], bu konuda çıkarılan kanunlara tabi ol[ur], köle kaynakları ve ticareti savaş dışındaki başka sahalara kay[ar]” (Cebeci, 2017: 166). Eski çağlardan başlayarak geniş bir sahaya yayılmaya başlayan kölelik toplumsal hayatın ve ekonominin de önemli unsurlarından biri hâline gelir. Maruz kaldıkları sömürüyü engelleyemeyen ve bu sömürü karşısında çıplak ve savunmasız bırakılan köleler ticari bir metaya dönüşür. “Öte yandan kölelerin mal gibi oradan oraya taşındığı sistemlerin inkâr edilemez korkunçlukları” (Zilfi, 2018:116) bu yapının boyutlarını ortaya koyar. Sahip oldukları niteliklere göre değer atfedilen köleler, insani özelliklerden uzaklaştırılıp cansız, robotik bir nesne değeri görürler.

Sağladığı ucuz iş gücü ile geniş bir coğrafyaya yayılan kölelik sistemi, zamanla müesseseseleşen bir yapı hâline gelir. Sosyal yaşamın ve ekonomik yapının vazgeçilmez bir parçası hâline gelen kölelik, birçok medeniyette farklı şekillerde tezahür eder. Asya ve Avrupa’da köleliğin yayılmasında savaşlar etkin olur, ayrıca Afrika’dan mülteci akını da kölelik sisteminin ağını genişletir. Kökü eski çağlara dayanan ve Orta Çağ’da varlığı iyice hissedilen köleliğin; Yeniçağ ile birlikte ortaya çıkan Amerika sömürgecilığının deniz ticaretindeki üstünlüklerinden dolayı Batılı devletler için cazibesi artar ve daha da ileriye götürülür. Birçok medeniyette toplumsal yapının önemli bir parçası hâline gelen kölelik özellikle Amerika sömürgeciliği ile yeni boyutlar kazanır (Parlatır, 2012: 1). Kölelik bu bağlamda, pek çok medeniyette ekonominin önemli yapı taşlarından biri hâline gelir ve pek çok toplumda bir ticaret metası ya da nesnesi olarak algılanır. Toplumsal yapı içinde resmî bir zeminde oturtulan bu insan ticareti, tahakkümü altına girenlerin kişiliklerini gasp ederek ya da sömürerek geriye sadece duygusuz, itaatkâr ve silik kimlikler bırakır. Toplumun ötekisi olarak algılanan ve değersizleştirilen köleler, başkalarının iradelerine tabi kılınarak benliklerini kaybederler.

Köle ile özgür insan arasındaki keskin ve katı sınırlar toplumdaki güç eşitsizliğini ortaya koyar. Bu mutlak sınırlar, yasal bir merkezi arkasına aldığı için meşru bir hâle gelir. Nitekim, bu sınırlar, kölelerin hür insanlara özgü cezalarla cezalandırılmayacak kadar kesin bir şekilde belirlenir. Yani kölelere kanunlar bile başka türlü işler. Ayrıca kölelere karşı işlenen suçlarda kanunlarda farklı şekillerde karşılık bulur. Kölelere insan muamelesi yapılmadığı gibi kanunlar kölelere eziyeti meşrulaştıran maddeler içerir (Zilfi, 2018:16). Eşitliğe ve insan onuruna yakışmayan bu çarpık düzende her türlü müdahalenin ve sömürünün yapılabildiği köleler ya da

cariyeler, mevcut durumdan şikâyet etme ya da bu şartları değiştirme hakkından da mahrum bırakılır.

Kölelik sistemi, toplumsal cinsiyete göre bazı farklılıklar gösterir. “Harplerde esir edilen veya para ile satın alınan erkeklere köle, kadınlara cariyeye deni[r]. Cariyeler de köleler gibi alınıp satılabilir[r]. Cariye ticareti yapanlar, onları alıp yetiştirdikten sonra tekrar aldığı fiyatın birkaç misline satabilmekte[dir]” (Kurnaz, 1991: 30). Köle ifadesi daha çok erkek kimliğine işaret ederken; cariyelik ise sadece kadınlar için kullanılır. Toplumda köle statüsünde olan cariyeler, satın alındıkları kişilerin odalıkları olma durumunda bazı ayrıcalıklara sahip olurlar. “Gönüllü olarak alınan odalık, eğer çocuk konusunda istenilen sonucu vermemişse çırağ ediliyor. Bir başka erkekle hem de çeyizi hazırlanarak evlendiriliyor” (Parlatır, 2012: 241). Efendisinin çocuğunu doğuran cariyeye kadın ise toplumda daha itibarlı bir konum elde etme şansına erişir. Nitekim, çocuk doğuran cariyeye, bir başkasına satılamaz ve efendisi öldükten sonra da azat edilir.

Osmanlı toplumunda, cariyeler daha çok ev içi hizmetlerde görevlendirilir. Fatma Aliye, *Osmanlı’da Kadın Cariyelik, Çokeşlilik ve Moda* kitabında cariyelerin çalıştıkları konaklarda hizmetlerine göre konumlandırıldıklarını ve değer gördüklerini söyler. Yazar, konağın baş kalfası olan cariyenin, diğer bütün cariyelerden sorumlu olduğunu ve diğerlerinden daha çok emek verdiği için değişik hediyelerle de mükafatlandırıldığını dile getirir. Söz konusu kitapta cariyeye iyi bakılması, güzel giysiler ve yiyecekler sunulması ve özgürlüklerine kavuşturulması ile ilgili örfi ve şeri kaidelerin olduğundan bahsedilir. Yazar, ayrıca cariyelerin aylık aldıklarından “aylıklı, yıllık hizmetkâra” benzediklerine değinir. Söz konusu kitapta cariyelerin hizmet süresi kesin olarak belirlenmiş değilse de dokuz seneden sonra azat edilmeleriyle ilgili kaidelerin var olduğu söylenir. (2012:16-18). İlber Ortaylı da “Köle ile efendi arasında hane halkından olmak gibi bir bağ” (2000:108) olduğunu söyler. Söz konusu yazarların aktardıkları bilgilerden Osmanlı’da cariyelik sisteminin iyi şartlarda sürdürüldüğüne dair verilerin de olduğu görülür.

İnsan onurunu zedeleyen bu kurumun ortadan kalkması ya da varlığının bir sorunsal addedilmesi çok uzun zaman alır. Kölelik ve cariyelik Fransız İhtilali gibi insan haklarını ve eşitliği savunan fermanlarla, yasaklamalarla ve yasal uygulamalarla da hemen ortadan kalkmasa da sorgulanan bir sistem hâline gelir. Nitekim, cariyelik Osmanlı toplumunda sadece olumsuzluklarla anılmaz ayrıca kölelik ve cariyelik ilahi bir güce dayandırılan ve sadakati temsil eden olumlu anlamlar da taşır. Köle olmak dinî açıdan da Allah’a kul olmakla eşlenir. Esir edilenlerin üzerindeki güç ve otoritenin ilahi bir kaynağa dayandırılması, kölelerin ya da cariyelerin efendilerine yaptıkları en ufak hatanın bile büyük bir günah addedilmesine neden olur. “Satın alınmış hizmetlilerin, efendinin nimetlerini beğenmemesi, bu nimeti onlara veren Tanrı’ya karşı gelmek” (İnalçık, Seyitdanoğlu, 2006: 261) anlamına gelir. Divan Edebiyatı’nın saray istiaresinde de sevgiliye kul köle olma isteği, bu köleliğin sadakatle özdeşleştirildiğini ortaya

koyar. Fakat Batı’da ortaya çıkan hürriyet fikri bireysel özgürlüğü ortaya atar ve bu durum, köleliğin Osmanlı’da olumlanması fikrinin önüne geçer. Ayrıca Osmanlı’da yaşanan siyasi ve askeri krizlerin ekonomik çöküşe sebep olması bu ekonomik sarsılmanın ev ve konak düzenini de bozması cariyelik kurumunu olumsuz etkiler. Klasik dönemde cariyelik sistemi, Osmanlı içerisinde ev içi işçi olarak belirlenmiş bir kategori olarak sürdürülür ve bu kategorinin kendi bağlamı içerisinde bir hukuk düzeni mevcuttur. Fakat modern çağ içinde bireyin cinsiyet fark etmeksizin tüm değerleri ile ortaya çıkması, cariyelik kavramının bağlamının değişmesine yol açar. Özellikle geniş aile yapısının ve konak hayatının devamlılığını sağlayan ekonomik düzenin bozulması, cariyelerin toplumsal konumunun sarsılmasına ve değersizleştirilmesine neden olur. Bu bağlamda Batılılaşma çağında altüst olan toplumsal hiyerarşi içinde cariyelik kategorisi bir öteki olarak ortaya çıkar. Varlığı ile zaten bir damgalama biçimi olan kölelik ve cariyelik modern şartlarda yeni yaftalamalar alır.

Toplumda ortaya çıkan eşitlik ilkesi ile insanlığa yakışmayan bir uygulama olarak görülen cariyelik sisteminin ortadan kalkması ile ilgili pek çok çalışma yapılır. Cariyeliğe yeniden düzenlenen toplum yaşamında yer verilmek istenmese de bu sistemi ortadan kaldırmak hemen mümkün olmaz. Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar* kitabında, Tanzimat’ın Osmanlı İmparatorluğu’nda köleliği yasaklayınca ev hizmetlerinin adının değiştirildiğinin ve çeşitli isimler altında devam ettiğini söyler. Karakışla, ayrıca “Osmanlı İmparatorluk’unda eve kapalı olarak yaşayan kadın kölelerden pek çoğunun kendilerini özgürleştiren Tanzimat’tan haberi bile ol[madığını]” (2014: 12) dile getirir. Bazı fermanlar ve ihtilaller sonucu resmî olarak son verilmeye çalışılan bu sistem ancak eşitlik, hürriyet gibi insan haklarını ve eşitliğini savunan kavramların ortaya atılması ve bu uğurda verilen mücadeleler sonucunda ortadan kalkar. Toplumda baskın ya da ayrıcalıklı sınıfın boyunduruğu altında olan kölelerin, ticaretine Osmanlı’da son bulması ise Sultan Abdülmecit döneminde gerçekleşir. Sultan Abdülmecit’in, 1846’da çıkardığı fermanla esir pazarını kapatmasını buyurması ile kölelik resmî onayını ve merkezini kaybeder ve ortadan kalkar (Zilfi, 2018: 255). Ancak İlber Ortaylı, köleliği yasaklayan bu fermanın bazen ihlal edildiğini gösteren verilerin mevcut olduğunu söyler (2000: 198). Dolayısıyla insani değerleri yok sayan bu sistemin, ortadan kalkması kolay almaz ancak; eşitlik ve hürriyet fikrinin yayılması ile bu sistem hem resmî hem de gayiresmî olarak da son bulmuş olur.

2. Kadınlık Damgası: Cariyelik

Cariyelik, Osmanlı toplumunda uygulama biçimi ve bazı efendilerin iyimser yaklaşımından dolayı olumlu anlamlar çağrıştıracak özelliklerle de anılır. Ancak cariyelerin ekonomik bir kategori olarak yeniçağ ile birlikte oldukça farklı bir konuma gelir ve bu konum gücünü eşitlik ilkesinden, insan haklarından ve hümanizmden alır. Bu sebeple Tanzimat ile birlikte kölelik meselesi bir problem olarak romanlarda yer almaya başlar. Cariyeliğin doğrudan bir konu olarak işlenmediği durumlarda dahi söylemleri vasıtası ile bazı romancıların cariyeliği

olumladığı, bazılarının bu problemi evrensel düzeydeki eşitlik anlayışına uygun bir biçimde işlediği görülür. Söz gelimi; Fatma Aliye, Ahmet Midhat Efendi, Namık Kemal, Samipaşazade Sezai, Nabizade Nazım, Halid Ziya Uşaklıgil eserlerinde esaret kurumunu farklı bakış açıları ile ele alıp tartışır. Bu farklı bakış açıları, cariyelerin kurgu metinlerde damgalanmasına ya da yüceltilmesine neden olur. Ele alınan romanlarda “Kafkasya’dan kaçırılan, sonra köle olarak satılan kız ve erkek çocukların maceralı hayatları, olağanüstü tesadüflerle bir araya gelen köle kardeşler, carie ve efendi arasında tek taraflı, ümitsiz aşk duyguları, kölelerin çok uzaklarda, meçhul diyarlarda kalmış vatanlarına” (Okay, 2005: 88) duydukları özlem ve içinde bulundukları olumsuz şartlara karşı duydukları öfke ve isyan ele alınır. Köleliği ve cariyeliği farklı perspektiflerle romanlarına yansıtan devrin yazarları, geleneksel ve İslami yapıda aşk konusunu işlerken de kölelere, cariyelere ihtiyaç duyarlar. Nitekim geleneksel yapının ve dinî hassasiyetlerin yoğun hissedildiği toplumda; kamusal yaşamda daha çok geri planda duran bir kadını sahneye çıkartmak ve Müslüman bir erkekle aşk yaşatmak ahlaka mugayir bir mesele olarak görülür. Bu yüzden yazarlar, roman kurgusu için “ya Müslüman erkeklerini düşmüş kadınlarla ve azınlıklar çevresinde kadınla karşı karşıya getirebilirler; ya da esir kızlarla seviştirebilirler” (Mutluay, 1970: 120). Dolayısıyla köle ve cariyeler yazarların zihinlerinde kurguladıkları kimliklerle edebî metinlere dâhil edilen ve “Müslüman erkeğin” karşısına çıkarılan ya da “düşmüş kadın” ile rekabet ettirilen dekoratif bir yapıdan öteye gidemezler.

Ataerkil toplumda bir kadın kimlik olarak cariyeler; tek sesli, tek renkli ve tek boyutlu olarak çizilirler. Söz gelimi *Sergüzeşt* romanında Dilber; kimliğine, ruhuna ve bedenine karşı yürütülen baskıya ve şiddete dayanamaz ve bu şiddeti intihar ederek bertaraf etmeye çalışır. *İntibah* romanında Dilaşub isimli cariyenin ise efendilerine karşı sonsuz teslimiyeti ve itaatkâr tutumu ile kendi şahsiyetini yitirdiği ve bedenini dahi efendileri uğruna feda ettiği görülür. *Muhadarat* romanında efendisi Şebip tarafından beğenilen ve odalık alınmak istenen Fâzıla için bir pazarlığa girilir. Şebip’in annesinden Fâzıla’yı satın alırken bu yetenekli ve zeki cariyeye biçilen fiyatı “ucuz” bulması Şebip ve annesinin bu pazarlık esnasında Fâzıla’dan bir eşyadan, cansız bir varlıktan bahseder gibi konuşmaları ötekileştirilip itibarsızlaştırılan cariyelerin nasıl değersizleştirildiklerini ortaya koyar. Carie damgasıyla nesneleşen ve pazarlık konusu edinilen Fâzıla’nın, “bedeni ve zihni üzerinde egemenliği kapsa[yan]” (Berktaş, 2010: 183) bu durumu tahakküm eden sınıfın güç ve otoritesini gösterir. *Zehra* romanında Sırrıcemal de hanımı Zehra’nın fiziksel ve psikolojik şiddetine uzun bir süre sesini çıkaramayacak kadar baskılanır. *Ferdi* ve *Şürekâsı*’nda Melekzat ise efendisi Hacer’in keyfi tutumları ve dışlayıcı tavırları ile hükmedenlerin boyunduruğu altında özne kimliğini yitirir. Özne kimliği ve kişiliği dumura uğratılan Melekzat, evdeki bir eşyadan ya da nesneden farklı görülmez: “Bu kız, o kızlardandır ki onlar, evin bir köşesine konacak tuhaf bir heykel, yahut arabanın bir tarafına atılacak güzel bir ziynet (süs) gibi alınır” (Uşaklıgil, 2016: 63-64). Ötekileştirilen kölelerin ya da esirlerin duygularından sıyrılıp bir nesneye dönüşmesi cariyelerin içinde bulunduğu durumu ortaya koyar.

Bu bağlamda toplumsal kimliği lekelenen bu sosyal sınıf ya da daha özel bir ifadeyle cariyeye ya da köle şahsiyetini kaybederek “kendi kendisi olmaktan çıkmış durumda ve bu ötekileşmede insan en temel niteliğini yitirmekte[dir]” (Gasset, 2014:33). Dolayısıyla duygularını, iradelerini ve özgürlüklerini yitiren bu sosyal sınıftan geriye sadece parçalanmış ve kuşatılmış bedenleri kalır. “Bu beden, sürekli olarak başkalarının bakış ve konuşmaları[yla] uygulanan nesneleştirmeye maruz kalır” (Bourdieu, 2015: 87). Ayrıca geriye kalan bu beden “ötekinin, yokluk halindeki tekinsiz varlığından arta kalan iz” (Butler ve Athanasiou, 2017: 43) olarak da değerlendirilebilir. Kimlikleri ellerinden alınanların uğradıkları sembolik şiddete bu bağlamda; cariyeler de maruz kalır. Tanzimat romanı, “kadınları, onları istenmeyen evliliklere zorlayan, çok karılılıkla aşağılayan, tek yanlı boşanmaya ve özellikle de köleliğe maruz bırakan bir sistemin güçsüz, pasif kurbanları olarak çiz(er)” (Kandiyoti, 2013: 150). Toplumsal ve sosyal hayatta damgalanan cariyeler, edebî metinlerde de aynı gerçeklikle işlenir. “Romanlardaki esir tiplere ve onlara yapılan muamelelere baktığımız zaman, esirlere kötü muamele eden kişilerin eleştirildiğini, onları eğiterek topluma kazandırmaya çalışan kişilerin de ideal tipler olarak sunulduğunu söyleyebiliriz” (Burcu Yılmaz, 2000: 53-54). Esaret meselesinin işlendiği bazı romanlarda bu yapının sert bir söylemle eleştirildiği ve yapıya doğrudan bir karşı çıkış görülürken; bazı romanlarda ise cariyeliğe daha iyimser bakıldığı ve bu sisteme dolaylı olarak bir karşı çıkma ve eleştirme olduğu gözlemlenir.

Tanzimat edebiyatında kölelik sorunu ilk kez 1870 yılında yayımlanan Ahmet Mithat’ın *Esaret* adlı uzun hikâyesi ile işlenir (Parlatır, 2012: 77). Bir Osmanlı Efendisi olan Zeynel Bey’in Fatin ve Fitnat adında iki köle satın alması ve bunları eğitip yetiştirdikten sonra birbirleriyle evlendirmesi ve evlendikleri gece kardeş olduklarının ortaya çıkması şeklinde işlenen esaret meselesi hikâyede trajik bir şekilde ele alınır (Gökçek, 2001: 10). Fitnat’ı odalık alma ve Fatin ile evlendirme fikri arasında büyük tereddüt yaşayan Zeynel Efendi’nin kendi içinde yaşadığı çatışma kurgunun önemli bir kısmını oluşturur. Hikâyede Fitnat’ın kendisine ait odasının ve yaşamının olmasından bahsedilmesi cariyeliğin yansıtılma tarzına dair önemli veriler sunar. Ahmet Mithat Efendi, köleliği romanlarında da aynı olumlu bakış açısıyla ele alır. Ahmet Mithat, “cariyeleri, esaretle kıyas etmek bir tarafa, besleme denilen ve o yılların modası olan boğaz tokluğuna hizmetçi istihdâmına bile üstün tutar. Çünkü satın alınan cariyeye ev halkından biri gibi” (Okay, 2008: 192) görüldüğünü söyler. Ahmet Mithat Efendi, esir olarak satın alındıkları evde cariyelerin evin kızı gibi görüldüklerini, iyi bir eğitim aldıklarını, efendileri tarafından değer gördüklerini savunur ve cariyeliği romanlarında olumlu bir atmosferde yansıtır. Fatma Aliye de Ahmet Mithat Efendi’nin cariyeliğe dair olumlu düşüncelerini *Nisvan’ı İslam* eserinde destekleyecek veriler sunar. Yazarların kölelik sistemine dair olumlu ve olumsuz düşünceleri cariyelerin romanlara yansıtılma biçimine doğrudan etki eder. *Sergüzeşt* romanında Dilber’in yaşadığı trajedi realist bir tutumla verilir ve Dilber’in efendisi Celâl Bey ile evlenmesi engellenerek cariyelerin toplumda yaşadıkları sınıf çatışması geniş bir

kadrajdan sunulur. *Ferdi ve Şürekası* romanında da Hacer, cariyesi Melekzat'ı hiçbir zaman kendi görüş açısında görmez. Kendisinden çok aşağıda gördüğü ve her fırsatta aşağıladığı Melekzat ile arasına keskin ve kalın çizgilerle sınırlar örür. Bu bağlamda Melekzat bir cariyeye olarak Hacer'in arkadaşı olamaz, ancak can sıkıntısını gideren oyuncakçı olur. Bu noktada cariyeliğin ekonomik bir damgalanma biçiminden ziyade kişisel bir ötekileştirme sebebi olarak romanlara yansıdığı okuyucu tarafından fark edilebilir. Yine *Aşk-ı Memnu* romanında Nihal'in, hastalığı boyunca yanında olmaya çalıştığı Beşir'e karşı merhamet duygusu da üstünlüğünü gösterir. Roman süresince Beşir'in de efendisi "Nihal özelinde kendini hiçlemesi kendi varlığını ispat etme çabasının" (Ünlü, 2023: 167) olumlu manada karşılık alınamayan sonucudur. Bu tür durumlarda cariyelere karşı geliştirilen olumlu tutumların dahi onun ötekileştirilmiş konumunu belirginleştirdiğini söylemek mümkündür. *Felâtn Bey ile Râkım Efendi* ve *Muhadarat* romanlarında cariyelerin efendileri olan sınıfsal çatışmaları yumuşatılır hatta bu sınıfsal ayrım Canan ve Fâzıla'nın efendileri konumunda olanlarla evlendirilmeleri ile ortadan kaldırılır. Devrin bazı yazarları tarafından romanlarda ve münferit eserlerde cariyeliği yücelten düşüncelere ve tasvirlerle yer verilse de kölelik sisteminin bir parçası olan cariyeler her zaman olumlu bir bakış açısıyla aktarılmaz. Toplumda kimlikleri örselenen ve düşük sosyal statüleri ile aşağılanan cariyelerin içinde bulundukları olumsuz koşullar değişik vesilelerle kurgu metinlere taşınır. İyi koşullar altında gösterilen cariyeler de ekonomik ve statü göstergeleri ile yitirilmiş özgürlüğün telafisini sağlamak amacı ile kurgularda yazar tarafından desteklenirler.

Esaret konusundan ilk bahseden roman olması ile önem arz eden *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* romanında Talat ve Fitnat'ın aşkları yüzünden sürüklendikleri trajedi ve görücü usulü evliliğin neden olduğu facia anlatılır. Romanda yüzeysel bir şekilde işlenen esaret meselesi, Talat'ın Arap dadısı Ayşe Kadın ve Fitnat'ın analığı Çerkez Emine Kadın ile kurguya taşınır. Cariye iki kadının etnik kimliklerinin de de belirtilmesi ile esaret meselesinin etnik yönüne de vurgu yapılır. Arkadaşlarıyla gezmeye çıkan Ayşe Kadın, eli kırbaçlı adamlar tarafından Mısır'dan anne babasına götürüleceği vaadiyle kandırılıp Tunus'a kaçırılır. Burada yirmi sene çalıştırılan Ayşe Kadın, azat edilip İstanbul'a gelme hikâyesi ile Türk romanına taşınan ilk cariyeye olur. Kurguda Ayşe Kadın'ın İstanbul'a gelmesi ve burada rahat yaşam şartlarına erişmesi önemli mesajlar verir. İstanbul'a gelen cariyelerin olumlu bir atmosferde yansıtılması gizli bir Osmanlı övgüsünü ortaya koyar. Osmanlı; bu bağlamda yabancı memleketlerden getirilen köle, cariyeye ve odalıkların güvenli limana kavuştukları yer olarak tanımlanır. Romanda cariyeliğe ilgili sunulan bu veriler, kölelik sisteminin Osmanlı'da olumlu şartlarda sürdürülürken; yabancı memleketlerde ise zorbalıkla devam ettirildiğini gösterir. *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* romanıyla esaret meselesine bir giriş yapılır ve sonrasında sıklıkla işlenecek olan bu konunun temelleri söz konusu romanla atılır. Samipaşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* romanında da esir tüccarları tarafından kaçırılan Dilber'in hayatı bu kez Ayşe Kadın gibi yüzeysel değil ana kurguyu oluşturacak kadar detaylı işlenir.

Sergüzeşt romanında kölelik sistemini ağır bir şekilde eleştiren Samipaşazade Sezai, cariyelerin maruz kaldığı baskıcı ve ayrımcı tutumları Dilber'in trajedisini üzerinden kurguya taşır. Cariyeliğin toplumdaki olumsuz intibasına yer veren yazarın, annesinin Kafkasya'dan getirilen bir cariyeye olması konuya ilişkin tutumunu etkiler. Zeynep Kerman, Taşkasap'ta dünyaya gelen Samipaşazade Sezai'nin, doğduğu konağın ihtişamından ve bu konakta sayısı oldukça fazla olan hizmetkârlarından bahseder. Samipaşazade Sezai'nin yetiştiği konaklarda etrafındaki cariyelerin hayatlarını doğrudan gözlemle şansı bulduğunu söyleyen Kerman, yazarın annesinin bir esir olmasının, çocukluk yıllarındaki en büyük ıstıraplarından biri olduğunu da dile getirir (1986: 8-24). Etrafında değişik vazifelerle yer alan cariyelerin yaşamlarını yakından müşahade eden Samipaşazade Sezai, toplumda ezilen sınıfı temsil eden cariyelerin hikâyesini, "Düğün" adlı hikâyesinin yanı sıra Sergüzeşt romanıyla da kaleme alır. Esaret meselesini realist bir tutumla aktaran "yazar bu hayatın bizzat içinde yaşadığı için, gerek kahramanlarının ve gerekse vakanın anlatılışında, kendi gözlemlerinden bol bol faydalanmak imkânını bul[ur]" (Akyüz, 2017: 78). Bütün bu tecrübeler yazarın cariyelik meselesini yorumlarken olaylara kahramanının gözünden bakma imkânı tanır. Nurdan Gürbilek, ezilmiş ve dışlanmışların yazarı olarak görülen Dostoyevski'nin en güçlü yanlarından biri olarak; "ezilmiş ve aşağılanmış'ın bilincinde, biri diğerini tam susturamadığı için yan yana var olan karşıt sesleri aynı anda duyabiliyor olması" (2007: 13) olarak açıklar. Dolayısıyla kurgu metinlerde yazarın kahramanını görüyor ve duyuyor olmasının ehemmiyetinin altını çizer. Belli bir ideolojiyi ya da görüşü arkasına alan yazarın, biz ve öteki ilişkisini kalıp yargılar, ön yargılar, genellemeler, imajlar ve klişelerden yola çıkıp anlatması empati duygusunu zayıflatır. Mevcut şablonlarla ben/biz ve öteki paradoksunu çözümleyen yazar, kahramanının farklı duygu durumlarını, farklı boyutlarını ve renklerini göremez ve tek bir renkten ibaret saydığı ötekinin, mağduriyetinin ve ezilmişliğinin acısını da hissettiremez. Yazarın, bu bağlamda romanı kurgularken, nerede konumlandığı ve hangi bakış açısına sahip olduğu kahramanın eserde görülmesi ve var olabilmesi için gereklidir. Bu bağlamda; "bir edebî eserin varoluş nedenlerinden en önemlisi olan yazarın da sosyolojik konumu önem kazanır" (Hüküm, 2023: 452). Samipaşazade Sezai, ezilmiş sınıfın temsilcisi olarak kurguladığı Dilber'in duygularını empati duygusuyla aktarmaya ve olayları Dilber'in baktığı açıdan değerlendirmeye çalışarak ezilmişliğin ve dışlanmışlığın verdiği derin ıstırapı hissettirmeye çalışır.

Cariyeliği iyi bir ev atmosferinde romantize ederek aktaran bazı yazarların aksine, "Sezai'nin romanı açıkça köleliğe karşı yazıl[ır] Kölelik temasının romantik cazibesi[ni] bir kenara" (Kandiyoti, 2013: 152) bırakır ve bu meseleyi oldukça realist bir tutum kurguya taşır. Samipaşazade Sezai'nin romanda kölelik sisteminin yürütücülerine ve efendilerine karşı olumsuz tavrı ve bakış açısı, bu kuruma karşı beslediği olumsuz duyguları ortaya koyar. Mehmet Kaplan'ın Sergüzeşt'le ilgili; "Tanzimat devri Türkiye'sinde hâlâ devam etmekte olan esir ticareti aleyhinde yazılmış" (2009: 322) değerlendirmesi de bu düşüncüyü destekler. Toplumda her

fırsatta aşağılanmaya ve küçümsenmeye yer aranan cariyelere karşı çevrenin ayrımcı davranışları romanda Dilber özelinde açıklanır. Sergüzeşt romanını “çok iyi yetişmiş olmasına rağmen, sırf cariyeye olduğu için konak sahibinin oğlu ile evlenemeyen Dilber’in hayatı” (Akyüz, 2017: 78) şeklinde değerlendirilebilir. Romanda Dilber’in trajedisi Kafkasya’dan kaçırılmasıyla başlar ve bu cariyeye esirlik serüveninde türlü eziyetlere ve insan dışı muamelelere maruz bırakılır. Baskın sınıfın tahakkümü altına giren ve insani değerlerinden arındırılan Dilber’in gördüğü olumsuz davranışlar karşısında sesini çıkaramayıp ve bu sömürüyü kabullenışı kölelik sisteminin gücünün zayıfı ederek etkisi altına almasını gösterir. Bu durum damgalayan ve damgalanan sınıfın güç ilişkisini de ortaya koyar. Ezilen sınıfı temsil eden Dilber, ezen sınıf olarak konumlanan esir ticaretinin taciri Hacı Ömer Efendi ve Dilber’i satın alan aileleri tarafından damgalanıp aşağılanır. Toplumda ezen-ezilen sınıf ilişkisinin normalleşmesi ya da sıradanlaşması Pierre Bourdieu tarafından “olağandışı ölçüde olağan olan bu toplumsal ilişki böylece, tahakküm eden kadar edilenin de tanıdığı ve kabullendiği bir sembolik ilke adına uygulanan tahakkümün mantığını yakalamamız için paha biçilmez bir fırsat olarak” (2015: 12) açıklanır. *Sergüzeşt*’te bireysel özgürlüğü elinden alınarak köleleştirilen ve tahakküm edilen Dilber’in, kendisine tahakküm edenlerin şiddetini kanıksayacak duruma gelmesi yani tahakküm edenleri dayatmalarının normalleşmesi Bourdieu’nun açıkladığı bu durumla ilişkilidir. Tahakküm edenlerin kıyımına uğrayan mağdurlar ya da kurbanlar, şiddetin çok farklı türlerine maruz kalırlar. Bu şiddet bazen fiziksel türde bir şiddet olacağı gibi Bourdieu’nun belirttiği gibi “yumuşak kurbanlarınca bile görülmeyen ve hissedilmeyen” sembolik şiddet de olabilir. Bu şiddet “bir dil (veya bir telaffuz), bir hayat tarzı (veya bir düşünme, konuşma veya eyleme biçimi), ve daha genel itibarıyla, ayırt edici bir özellik, nişan veya yafta (ki bunlar arasında sembolik açıdan en etkili mükemmelen keyfi ve öngörülemez bir bedensel hassa olan deri rengidir) vasıtasıyla uygulanır (2015: 12). *Sergüzeşt* romanında da güçlü ve güçsüzün ilişkisi özellikle detaylı tasvirler yapılarak dil aracılığıyla da verilmeye çalışılır. Romanda tahakküm edenlerin, kurban rolünde olan damgalanmış kişilere karşı dışlayıcı ve aşağılayıcı tavırları ayrıntılarıyla anlatılır. Tahakküm eden sınıfın temsilcisi konumunda olan Hacı Ömer Efendi, iri beden yapısı ve kaba davranışlarıyla merhametten yoksun biri olarak tasvir edilir. Hacı Ömer Efendi’nin bu beden yapısı tahakkümün ve baskının, fiziksel kalıcılığını ve gücünü ortaya koyar. Tahakküm edenlerin, insani duygularını kaybedip sert bir kişiliğe dönüştükleri Hacı Ömer Efendi karakteri üzerinden dikkatlere şu ifadelerle sunulur: “İnsan ticaretinin kalb-i bî-hissine (duygusuz kalbine) verdiği merhametsizlik, kalbinin o büyük yuvarlak gözlerine aksettirdiği bir nevi vahşilik” (2016:19) ile esirlerine kötü davranır.

Hacı Ömer’in Dilber’i Harput malmüdürü Mustafa Efendilere satmasıyla romana giriş yapılır. Dilber satıldığı bu evde efendileri konumunda olanlarla karşı karşıya geldiği ilk andan itibaren ayrımcı davranışlara maruz kalır. Dilber, Mustafa Efendi’nin zevciyesine “sarılmak isteyince hanım gayet sert bir tavır ile” (2016:23) Dilber’i geriye iter ve cariyesiyle arasına ilk günden itibaren sosyal ve fiziksel

mesafeler koyar. Dilber'in, bir cariyeye olarak efendisine ya da evin hanımına sarılmak istemesi ve efendisinin bu sarılmayı engelleme isteği tahakküm eden sınıfın, tahakküm edilen sınıfı nasıl değersizleştirdiğini ve dışladığını gösterir. Merkezde konumlanan efendi ya da sahip konumundaki kişiler bu bağlamda gücü ve iradeyi temsil ederken merkezin dışındakiler ise zayıf ve pasif kişilik özelliklerle donatılır. Mustafa Efendinin zevciyesi burada merkezde konumlanıp hükmeden kişiyken; Dilber ise dışarıda kalan hükmedilen köleyi temsil eder. Damgalama, evin hanımının sahip olduğu refah seviyesi, sosyal statüsü, zenginliği ve özgür kişiliği merkeze alınarak gerçekleştirilir. Maddi yetersizlik, tutsaklık ve düşük toplumsal konum bu merkezin dışında kaldığı için Dilber bu özellikleri üzerinden damgalanır ve değersizleştirilir. Dilber'in efendilerini yanında oturma isteği bile Hacı Ömer'in "Senin mindere oturmak haddin mi? Sen esirsin! "Kalk ayakta dur" (2016:23) şeklinde şiddetli tepkisi ile reddedilir. Toplumdaki bireylerin eşit olması gerektiği fikrini sarsan ve ayrımcı yaklaşım addedilecek bu söylem damgalananların maruz kaldığı olumsuz davranış kalıplarını ortaya koyar. Sürekli toplumsal konumu ve sosyal statüsü üzerinden aşağılanan Dilber'den sonsuz bir itaatkârlık ve teslimiyet beklenir.

Fiziksel ve sözlü şiddete maruz bırakılan Dilber, romanda ayrıca "Çerkez" ve "murdar halayık" şeklinde de damgalanır. Etnik kimliği üzerinden de damgalanan Dilber'e karşı geliştirilen bu olumsuz söylem ve olumsuz davranış biçimleri, Dilber'i özne olmaktan uzaklaştırıp bir metaya dönüştürüp nesneleştirir. Alain Badiou, insan olmanın doğasından kaynaklanan hakları; "yaşama, kötü muamele görmeme, 'temel' özgürlüklerden (düşünce, ifade, hükümet seçimlerinde demokratik tercih, vb. özgürlüklerinden) yararlanma hakkı" (2003: 21) şeklinde ifade eder. Dilber ise özne olmanın gerektirdiği bütün bu insani haklardan mahrum bırakılmaya çalışılır. Damgalananların toplumda, insani özelliklerinden ve kimliklerinden arındırılıp şeyleştirilmesi ve nesneye dönüşmesi Dilber'in durumunu ortaya koyar. Dilber satın alındığı evde "gerek hanımı, gerekse yine bir halayık olan Taravet'ten hiç şefkat görmediği gibi, en ağır işleri yapmağa zorlanır. Takatini aşan bu işler, en ufak vesilelerle yediği dayaklar ve kötü muamele yüzünden" (Kerman, 1986:33) arkadaşı Lütfiyelere sığınır. Dilber, arkadaşının babaannesinin bütün çabalarına rağmen azat edilmez. Mustafa Efendi'nin tayini çıkınca bu aileden kurtulan Dilber çok kibar bir aile olan Asaf Paşa konağına esir olarak satılırken yine aynı ezici davranışları görmeye devam eder. Bu konakta son derece görgülü ve nezaketli bir hanım olan evin sahibesi Dilber'i ağır işlerde çalıştırmaz hatta Dilber'e iyi davranmaya çalışır. Ancak "halayıklar hakkında mensub olduğu Mısır familyalarından kendisine intikal eden [geçen] amik [derin] bir nazar-ı istihfaf ve istihkarı (küçümseyen ve aşağılayan tavrı) insaniyetin şiddet ve hakaretini tecrübe eden Dilber'e mahfi [gizli] değildi[r]" (2016: 35).

Toplumda ötekileştirilenlere ya da damgalananlara dair kalıp yargılar, genellemeler, klişeler ya da ezberlerle oluşturulan olumsuz semboller zihinlere kodlandığı için bu kişilere karşı eylemler ön yargılarla oluşturulur. Semboller ve imajlar çoğu zaman bireyin zihninde çevreyi anlamlandırma ve anlama noktasında

bir yol haritası ya da rehber görevi görür. Semboller “bir yandan insanların dünyayı anlamlandırmasını kolaylaştıran, diğer yandan da toplumun ortak olarak paylaştığı anlamları ifade eden zihinsel kurgulardır” (Örs, 2012: 30) Asaf Paşa’nın eşi Zehra Hanım da Dilber’i zihnindeki hazır çerçevelerle ve imajlarla değerlendirir. Zihnindeki olumsuz cariyeye imajı ve sembolü ile Dilber’in küçük hatalarına karşı bağışlayıcı yaklaşımının arka planında “ne olacak, halayık parçası!” (2016: 35) şeklindeki ezici ve aşağılayıcı düşünceyi barındırır. Kendisine bu evde iyi muamele yapılsa da “hanımın üstten bakan aşağılayıcı bakışları Dilber’i dayaktan daha fazla üzer” (Kerman, 1986: 33). Horlandığı ve küçük görüldüğü bu evde Dilber, kendi içinde büyük yıkımlar yaşar ve gördüğü psikolojik ve sembolik şiddet canını fiziksel şiddetten daha çok acıtır.

Asaf Paşa’nın oğlu Celal Bey de Dilber’i resimler için dekoratif bir nesne olarak kullanıp değersizleştirir. Yani Dilber, neredeyse bütün aile efradı tarafından aynı aşağılayıcı tavırlara maruz kalır. “Erkeğin sahiplenici dominant eylemine karşın, kadın ruhunda bir özne-nesne bölünmesi gerçekleşmez. Zaten bölünme, kadının ruhuna terstir. Celal Bey’in Dilber’i şekilden şekile sokup model dişiliğiyle aşağılaması” (Arslan, 2011: 88) efendisinin ya da sahibinin metaya dönüştürdüğü cariyesinin durumunu ortaya koyar. Toprağından, vatanından ve kimliğinden koparılan Dilber’in geriye kalan bedeni de elinden alınır. Yani “kölelikte olduğu gibi yaşayan bedeninin bir başkasına ait olma” (Butler, Athanasiou, 2017: 30) durumu Dilber için de geçerli olur. Dilber’in nesne hâline gelen bedeni istenildiği zaman ödünç alınabilen, kullanılabilen ve sömürülebilen bir şeye/metaya dönüşür. Celal Bey’in ruhsuz bir varlık olarak gördüğü ve insani özelliklerini yok sayıp şekilden şekle soktuğu Dilber, onun bir “oyuncağı[dır]” (2016: 35). Toplumda damgalananların şeyleştirilme ve metalaştırılma eğilimi cariyeye olarak damgalanan Dilber’e de özne olma vasıflarını kaybettirir ve Dilber’i bütünsel kimliğinden çıkarıp salt bir nesneye dönüştürür. Dilber, “maddî ve manevî hiçbir sıkıntısı olmayan Celâl Bey’e kendisini heves ve arzularının tatmin edecek ‘bir oyuncak’, ‘bir araç’ gibi görmesinden derin bir ıstırap duyar ve gururunun kırıldığını hisseder” (Kerman, 2009: 92). Ön yargılarla ya da klişelerle oluşturulan köle imajına göre bir kölenin kendi iradesi, sesi, düşüncesi, bakış açısı ve arzusu yoktur. Bu yüzden Celal Bey, tablo çizerken dekoratif bir yapı olarak kullandığı Dilber’in üzüntüsünü fark etmeyecek kadar duyarsız davranışlar sergiler. Benliğine ve bedenine tahakküm edilen bir cariyeye olan Dilber, içinde bulunduğu olumsuz yaşam koşullarını değiştiremez ve efendileri tarafından gördüğü insan dışı muameleye karşı sonsuz bir itaatkârlık içine girer. “Başlangıçta sadece güzel bir ‘oyuncak’ telâkki ettiği Dilber, bir gün hisli bir anında ağlayınca, Celal Bey’de kıza karşı hissi bir ilgi uyanır ve bu his zamanla bir aşk hâlini alır” (Kaplan, 2009: 322). Celal Bey’in Dilber’e karşı olumsuz tavırları bir süre sonra değişir ve Celal Bey için resim çizerken kullandığı bir nesne görevi üstlenen Dilber, arzulanan ve cezbeden bir özne konuma gelir. Bu bağlamda “eril yapı, ‘sevilen kendi’ ve ‘öteki’yle aşka yaklaşırken, kendi kendiyi narsist bir hazza” (Arslan, 2011: 89) da yönelir. Bu narsist duygu, Celal Bey’in bütün yaşamına sirayet edecek kadar güçlü bir etki gösterir. Celal Bey’in hazır şemalarla

ya da çerçevelerle değersiz addettiği ya da metalaştırdığı Dilber daha sonra âşık olduğu ve uğruna aklını kaybettiği kadın olur. Dilber ise bu aşk karşısında “cariye olmanın tazyiki, birine sevdalanmanın ağırlığıyla birleşince çaresizlik içinde boğulur”(Korkmaz, 2009: 109). Evin beyine âşık olmanın kendi sosyal konumundaki biri için mümkün olmadığının bilincinde olan Dilber, Celal Bey’e karşı hissettiği duygular karşısında bocalar. Dilber ve Celal Bey birbirlerine karşı zamanla duydukları yoğun duyguları birbirlerine açık etseler de keskin bir sınıfsal farkın olduğu bu iki kişinin ya da efendi ve kölesinin âşkı ailede ya da daha genel bir ifadeyle toplumda karşılık bulmaz. Celal Bey’in ailesinin, “Biz onun terbiyesine, tahsiline bu kadar çalıştığımız ve kendisine ikbalini temin eden bir izdivaç hazırladığımız hâlde, bütün mesaimizi, kendisinin istikbale, her şeyi bir cariyenin hizmetten kirlenmiş eline mi teslim ediyor? Mümkün değil” (2016: 61) tepkisi bu birlikteliğe karşı çıkışı gösterir. Celal Bey’in ailesi sınıfsal olarak çok aşağıda gördükleri Dilber’i Celal Bey’in parlak geleceğini mahvetmekle suçlarlar. Ayrıca bu alıntıdaki Dilber ile özdeşleştirilen “kirlilik” vurgusu önem arz eder. Sembolik şiddetin bir tezahürü olan kirlilik benzetmesi, toplumun damgalananlara karşı geliştirdiği olumsuz söylemi ortaya koyar. Saussure’ün ifade ettiği gibi “dilin bireysel kullanımını ‘söz’, dilin toplumsal kullanımını ise ‘söylem[dir]’” (Örs, 2012: 35). Dolayısıyla toplumda damgalama ya da ötekileştirilme bu olumsuz bir söylemle gerçekleştirilir.

Oğlunun, Dilber ile birlikteliğine karşı çıkan Zehra Hanım, “hele insaniyete mensubiyetinde şüphe ettiği bir mahlûku, heyet-i içtimaiyenin (toplumun) hiçbir hukukuna lâyık görmediği bir esiri “(2016: 75-76) Celal Bey ile evlendirmek istememesinin altında derin anlamlar yatar. Zehra Hanım’ın bu sözü toplumsal yapıda insani özellikleri yok sayılan ve sosyal hukukun neredeyse hiçbir hak tanımadığı cariyelerin toplumsal hayattaki düşük sosyal statülerine gönderme yapar. Zehra Hanım, Celal Bey’in ve Dilber’in evlenmesine sadece oğlunun toplumsal kimliğinin lekelenmesinden çekindiği için karşı çıkmaz, aynı zamanda kendi ailesinin toplumdaki itibarının sarsılmasından ve “fahri damgalanmaktan” (Goffman, 2020:62) endişe duyduğu için muhalefet eder. Goffman, toplumda damgalananların yakınlarının bu durumdan etkilenmelerini “fahri damgalanma” olarak ifade eder. Yani, “toplumsal yapının damgalı bir kişiye tabi kıldığı bireydir bu, toplumun iki bireye bazı açılardan tek bireymiş muamelesine yol açan bir ilişkidir” (2020: 61). Dolayısıyla bu durum damganın bulaşıcı etkisiyle açıklanabilir. Zehra Hanım da toplumsal yapıda kimliği lekelenen Dilber’in bu lekesinin kendilerine bulaşacağı hissiyle hareket eder. Dolayısıyla sınırları keskin çizgilerle belirlenen köle efendi ilişkisini sınıfsal ayrımı romanda bir çatışmaya dönüşür. Sergüzeşt romanında bu bağlamda “soylu ve soylu olmayan sınıflar arasındaki arkaik farklılaşma, onurlu veya alçaltıcı meşguliyetler arasındaki haksız temayüze dayanır” (Veblen, 2015:85). Asaf Paşa ailesi soylu olarak kabul ettikleri ailelerine bir esir olan Dilber’i layık görmezler ve Dilber’i aşağılayıcı bir tavırla ailelerinden dışarlar. Zehra Hanım ve Asaf Paşa, Celal Bey ile Dilber’in yaşadığı aşkın öğrenilmesi ya da bu aşkın resmîyete dökülmesinin çevrede uyandıracağı olumsuz

izlenim ile çevrede sahip oldukları itibarı kaybetmekten büyük endişe duyarlar. Dilber'i satarak bütün bu kaygılardan ve endişelerden kurtulduklarını düşünen Asaf Paşa ailesi, Dilber'in uğruna aklını kaybeden Celal Bey'in günden güne kötüye giden ve ölümle sonlanan durumu ile çok daha büyük hüsrana uğrarlar.

Dilber ise kendi isteği dışında satıldığı Mısır'daki bir konakta odalık olmayı kabul etmeyince başka acılara sürüklenir. Odalık olmamak için direnen Dilber, bir odaya hapsedilir ve bu tutsaklıktan zenci bir köle olan haremağası Cevher'in yardımıyla kurtulmaya çalışsa da Cevher'in merdivenden düşüp ölmesiyle yalnız kalır. Ruhuna, iradesine ve bedenine el koyulan bu kölelik sistemine daha fazla direnemeyen Dilber, kendisini Nil'in sularına bırakarak canına kıyar. Ramazan Korkmaz, Dilber'in intiharını “köleliği mubah sayan bir topluma karşı ciddi bir protesto” (2009:110) olarak değerlendirir. Şahsiyeti elinden alınan ve kendi geleceğini tayin etmekten menedilen Dilber, intihara karar vererek kendisine giydirilen pasif kimliği çıkarır, kendisine tahakküm eden sınıfa başkaldırır.

Samipaşazade Sezai, *Sergüzeşt* romanında toplumda cariyeler ve köle olarak damgalanan kişilerin maruz kaldığı aşağılanma ve dışlanma duygusunu Dilber aracılığıyla geniş bir kadrajdan sunar. Toplum önünde savunmasız ve çaresiz bırakılan bir kölenin, nesneleştirilen özne kimliği ve “ıskartaya çıkan bedeni” (Kanter, 2019) ile göğüslediği acılar ve ıstırap dolu yaşam detaylı bir şekilde aktarılır. Yazar, cariyelerin mağduriyetini ve olumsuz yaşam şartlarını *Sergüzeşt* romanıyla göz önüne serer ve cariyelik kurumuna doğrudan karşı çıkar. Ancak cariyelerin olumsuz şartlar içinde olduğuna ve toplumun bu sosyal sınıfı damgaladığına dair inanç *Felâatun Bey ile Râkım Efendi* romanında sürdürülmez. Ahmet Mithat Efendi'nin cariyeliğe dair olumlu, iyimser ve romantik bakış açısı bu romanında da sürdürülür. Jale Parla'nın “ideolojiler, kendilerini yaşatacak, kendilerine hizmet edecek özneler” (2015: 42) inşa ederler sözü cariyeler olan Dilber ve Canan tipinin çok farklı atmosferde aktarılmasını açıklar. Ahmet Mithat Efendi, cariyelik kurumuna Samipaşazade Sezai'den çok farklı bir tavırla yaklaşır. Ahmet Mithat Efendi, cariyeliğe dair bakış açısını Canan tipi ile ete kemiğe büründürür.

Yanlış Batılılaşmanın işlendiği *Felâatun Bey ile Râkım Efendi* (1875) romanında bir cariyeler olarak sunulan Canan'ın içinde bulunduğu koşullar ve efendisinin ona bakış açısı Dilber'den çok farklı olarak kurguya taşınır. *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*, kölelik sisteminin iyimser bir bakış açısıyla aktarılması bakımından ve “köleleri mutlu konumlarda ele alışıyla da çizgi dışı bir romandır” (Finn, 1984: 29). Romanda ideal Osmanlı gencini temsil eden Râkım Efendi'nin satın aldığı Canan'a verdiği ehemmiyetin ve gösterdiği şefkatin arka planında cariyeliği tasvip eden bir yazarın bakış açısı hissedilir. Bir cariyeler olarak evin hizmeti için satın alınan Canan'a evin kızı ya da hanımı gibi davranılır. Ev içi hizmetlerde çalıştırılan cariyelerin aksine Canan'ın pek çok konuda eğitilmesi, evin beyi dâhil pek çok kimseden özel dersler alması dikkate değerdir. Gittiği evlerde efendileri ya da sahipleri konumundaki kişiler tarafından her fırsatta aşağılanan ve bu kişilerle arasına sosyal ve fiziksel sınırlar örülen Dilber'in aksine; Canan köle olarak satıldığı evde Râkım Efendi'nin

özenli tavırları ve ilgisi ile karşılaşılır. Canan'ın Râkım'dan Türkçe dersler almasının yanı sıra Jozefine isimli hocadan piyano ve Fransızca öğrenmesi cariyelerin satıldıkları ailede nasıl sevgiyle ve şefkatle kucaklandıklarını ve eğitimlerine ihtimam gösterildiğini ortaya koyar. Dolayısıyla satıldığı bütün evlerde efendileri tarafından olumsuz ve ayrımcı davranışlara maruz kalan Dilber'e, karşıtlık oluşturan Canan'ın içinde bulunduğu koşullar Dilber'den çok farklıdır. Efendisinin yanında oturması dahi hoş karşılanmayan ve bütün davranışları denetlenip sınırlandırılan Dilber'e neredeyse hayatının hiçbir bölümünde söz hakkı tanınmazken; Canan ise kendi geleceğini tayin edebilecek kadar güçlü bir kişilik olarak çizilir: Râkım Efendi'nin evine satılmasıyla iyi bakılan ve hızlı şekilde kilo alıp güzelleşen Canan çevrede hayranlık uyandıracak kadar dikkat çeker. Canan'a satın alındığı fiyatin çok üstünde bir fiyatla müşteri çıkınca Rakım'ın "Canan kendisi bilir" (2000:179) şeklinde kararı Canan'a bırakması cariyeliğin olumlu bir atmosferde yansıtılma isteği ile açıklanabilir.

Kendi geleceğini kendisinin tayin etmesi beklenen Canan, toplumda söz hakkı tanınmayan ve iradelerine el koyulan cariyelerden bu bağlamda farklılık gösterir. Râkım Efendi'nin evinde küçümsenip horlanmaktan ziyade Canan'a verilen derslerle bu cariyenin yetenekleri gün yüzüne çıkarılır. Râkım Efendi ve dadısı tarafından çok fazla kıymet gören Canan, "İstanbul'da moda olarak ne çıkarsa en evvel yapılanların birisi [onun] olurdu. Bundan başka Canan'ın dolabında en ala yapma çiçekler mevcut olup çekmecesinde bir iki elmas iğnesi, küpesi, yüzüğü dahi eksik değildi" (2000:174). Yani Canan söz konusu romanda, Ahmet Mithat Efendi'nin evin cariyeleri, evin kızı gibi görüldüğü görüşüne uygun olarak tasvire konu olur. Bu yüzden Rakım, Canan'ı İngiliz dostları olan Ziklas ailesine tanıtırken; 'hemşirem' deyip uyduramadığı ve 'Canan' diye kısa kestiği halde dahi muhataplara sahih sükût-ı ifade edemediği cihetle nihayet 'cariyem, esirim' diye takdime mecbur ol[ur]" (2000:231). Burada mecbur olmak ifadesi ile cariyeye ya da esir kelimelerinin negatif anlamlarına vurgu yapılır. Ayrıca Râkım Efendi'nin ecnebi bir aile karşısında cariyeye ya da esir kelimelerini mücbir bir sebeple kullandığının ifade edilmesi, romanda bu kuruma karşı iyimser bakıldığını gösterir. Bu bakış açısına uygun olarak müreffeh bir yaşam içinde anlatılan Canan'a, cariyeye olduğu evde verilen değer, seçkin ve varlıklı Ziklas ailesinin kızlarını özendirecek kadar fazladır. Rakım'ın, bu İngiliz ailesine ders vermeye başlayan tanışıklığı dostluğa dönüşür ve Doğu geleneklerini merak eden bu aileyi evine davet etmesi ile bu dostluk daha da ileriye taşınır. Rakım Efendi'ye misafir olup Canan ile tanışan Ziklas ailesi, bir cariyenin akıcı bir şekilde konuştuğu Fransızcaya hâkimiyetine, kültürlü konuşmalarına, oturmasını kalkmasına bilen zarif tavırlarına ve sahip olduğu değerli elmaslara çok şaşırırlar. Bu şaşkınlıklarını şu ifadelerle dile getirilir: "Salonda valide ile kızlar Canan'a şaşmağa başlarlar. Onlar esir denilen şey Amerika'da olduğu misillü adeta behâyim gibi tavlaya bağlanır zannında bulunduklarından bu esirin nasıl bir esir olduğuna şaşmakla mazurdular" (2000: 231). Zihinlerine kodlanan cariyeye kalıplarından çok farklı olan Canan, İngiliz ailesinin kızları Can ve Margrit'i bile kıskandıracak kadar kusursuz ve iyi özelliklerle donatılır.

Râkım'a âşık iki genç kız Can ve Margrit'e rakip olan Canan, bu iki rakibine de üstün gelecek kadar yüceltilir. Romanın sonunda Râkım'a beslediği büyük sevgi ile devrin aşk hastalığı olan vereme tutulup yataklara düşen ve ölümden dönen Can'a karşılık Râkım Efendi, Canan ile evlenerek ondan çocuk sahibi olur. Canan'ın bu kadar mükemmel niteliklerle kuşatılması ve iyimser bir bakışla aktarılmasının altında, iyi efendilerle cariyelik kurumunun devam edebileceği düşüncesi sezdirilir. Râkım gibi ideal sahip ya da efendi sayesinde, cariyeler tıpkı Canan gibi toplumda damgalanıp aşağılanmaktan ziyade itibarlı bir konuma atanarak yüceltilir. Sosyal sınıfından dolayı damgalanan ve Celal Bey ile evlenilmesine mâni olunan Dilber'e karşılık, Canan'ın efendisi ile evlenip aile kurması bu tezi destekler.

İncelemeye tabi tutulan eserlerin tezli romanlar olduğu göz önüne alındığında, aynı sosyal sınıfın çok farklı perspektiflerle sunulması anlamlandırılabilir. Burada ön plana çıkan cariyelerin tasvirinde yaslanılan inanç ve ideolojidir. Toplumda aynı hukuksal haklara, aynı sosyal sınıfa ve aynı olmasa bile çok benzer şartlara sahip olan Dilber'in ve Canan'ın birbirine bu kadar karşıt bir biçimde yansıtılması "ideolojilerin doğru ile yanlış, anlamlı ile anlamsız, merkez ile çevre, yüzey ile derinlik, us ile delilik türünden kavramsal karşıtlıklar arasında keskin ayrımlara gittikleri[ni]" (Sarup, 2014: 64) gösterir. Dolayısıyla olumsuz bir atmosfer içinde aktarılan Dilber'in toplum tarafından aşağılanıp damgalanması; Canan'ın ise kusursuz ve özenilecek koşullarda anlatılıp yüceltilmesi iki cariyeye arasında keskin ideolojik ayrımlar olduğunu ortaya koyar. Bu durum Goffman'ın "normal ve damgalı, somut kişiler değildir; sadece birer bakış açılarıdır" (2020:205) cümlesiyle izah edilebilir. Yani damgalama, bakış açısıyla doğrudan ilintilidir. Dolayısıyla aynı sosyal sınıfa mensup olan bu iki cariyenin birinin aşağılanıp damgalanması diğerinin kusursuzlaştırılıp yüceltilmesi bu durumla açıklanabilir.

Sonuç

Toplumda ötekileştirilen, dışlanan ve damgalanan kişilere mukabil; aynı zamanda yüceltilen, kabul gören ve övülen bir kesimin de varlığından söz etmek gerekir. Damgalama, çoğu zaman toplumda iyi, ideal ve güzel özelliklerle tanımlanan kimliklere ya da kalıplara uygunluk göstermeyenler üzerinden gerçekleştirilir. Yani toplumun sosyal, kültürel normlarına ve ahlaki değerlerine uygunluk gösterenler ideal bir kişilik olarak görülürken; aynı zamanda toplumsal yapıda ben/biz öznesi olarak da kurgulanırlar. Bu toplumsal normlara, kalıplara ve ahlaki değerlere uygun olmayanlar da toplumda öteki olarak konumlandırılıp damgalanırlar. Dolayısıyla damgalama kuramı, toplumsal yapıda bu mutlak karşıtlık ve uyumsuzluk zemininde gerçekleşir.

Toplumsal yapı içerisinde en büyük eşitsizlik örneği olan cariyelik, sosyal ve sınıfsal damgalanmaya sebep olur. Cariyeler damgalanırken çoğu zaman ataerkil bir toplum yapısına, güçlü bir sınıfa ve iktidara yaslanılır. Cariyelerin, toplumda düşük sosyal sınıfı temsil etmeleri itibariyle, efendileri ya da sahipleri tarafından gördükleri ezici ve yıkıcı davranışlar pek çok romande ele alınır. Toplumda güçlü

bir damgayla yaşamlarını sürdürmeye mahkûm edilen cariyeler, yazarların bu kuruma farklı yaklaşımları ile kurguya taşınırlar. Cariyeliğin realist bir tutumla işlendiği *Sergüzeşt* romanında; Dilber'in çevresi tarafından özellikle toplumsal cinsiyeti, sosyal sınıfı ve etnik kimliği üzerinden nasıl aşağılanıp nesneleştirildiği çarpıcı örneklerle gösterilir. Bu romanda anlatıcı yazar da Dilber'i cariyeye olduğu için aşağılayanları insani vasıflardan uzaklaştırır ya da ölümle cezalandırır. *Felâtn Bey ve Râkım Efendi* romanında, Canan'a evin kızı olarak davranan Râkım Efendi ve dadı kalfası yüceltilirken; toplumda cariyelik iyi efendilerle devam edebilir mesajı verilir. Bu romanda Canan her ne kadar olumlu ve sevecen bir tavırla tasvire konu olsa da söz konusu romanın satır aralarında karşıt tip ve karakterlerin ağzından da olsa bu cariyenin sosyal konumu ve kadın kimliği üzerinden değersizleştiren ifadeler yer verilir.

Dolayısıyla cariyelik meselesi *Sergüzeşt* ve *Felâtn Bey ile Râkım Efendi* romanlarında farklı perspektiflerle değerlendirilip kurgusallaştırılsa da esasında her iki romanda da cariyelerin özellikle toplumsal cinsiyetleri ve sosyal sınıfları üzerinden aşağılandıkları ve baskılandıkları tespit edilir. Kölelik sisteminin konu olduğu pek çok romanda olduğu gibi incelemeye tabi tutulan söz konusu eserlerde de tek renkli, tek sesli ve tek boyutlu olarak roman kurgusuna taşınan cariyelerin, pasif kişilikleriyle toplumun ezici davranışları ve tahakkümü karşısında özne kimliklerini yitirdikleri görülür. Yazarların zihinlerinde tasarladıkları kimliklere uygun hareket eden cariyeler, romanlara farklı bakış açılarıyla aktarılırlar. Mutlak bir karşıtlık içinde aktarılan cariyeler, bu bağlamda damgalama kuramına dair önemli veriler sunar.

Kaynakça

- Ahmet Mithat. (2000). *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*, (Necat Birinci, Haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Akyüz, K. (2017). *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri (1860-1923)*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Arslan, F. (2011). *Boş zaman figürleri: Erken dönem Türk romanında nesne-tüketim ilişkisi*. Malatya: Serhat Kırtasiye Matbaacılık.
- Badiou, A. (2003). *Etik: Kötülük kavrayışı üzerine bir deneme* (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bauman, Z. (2018). *İskarta hayatlar: Modernite ve safraları* (O. Yener, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Berktaş, F. (2010). *Tarihin cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bourdieu, P. (2015). *Eril tahakküm* (B. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Burcu Yılmaz, E. (2000). Tanzimat dönemi Türk romanında kadın üzerine bir değerlendirme. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 3(2).
- Butler, J. ve Athanasiou, A. (2017). *Mülksüzleşme*, (B. Ertür, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Cebeci, D. (2017). *Tanzimat ve Türk ailesi*. Ankara: Panama Yayıncılık.
- Çayır, K. (2012). Gruplararası ilişkiler bağlamında ayrımcılık. K. Çayır ve M. Ayan Ceyhan (Ed.), *Ayrımcılık: Çok boyutlu yaklaşımlar içinde*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Eagleton, T. (2010). *Estetiğin ideolojisi* (B. Özkan, Çev.). İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Fatma Aliye. (2012). *Osmanlı'da kadın: Cariyelik, çekeşlilik, moda*. İstanbul: Ekim Yayınları.
- Fatma Aliye. (2019). *Muhadarat*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Finn, R. P. (1984). *Türk romanı ilk dönem, 1872-1900* (T. Uyar, Çev.). İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Gasset, O. Y. (2014). *İnsan ve "herkes"*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Giddings, F. H. (1896). *Principles of sociology: An analysis of the phenomena of association and of social organisation*. New York: Macmillan.
- Goffman, E. (2020). *Damga*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Gökçek, F. (2001). *Letaif-i rivayat hakkında*. Letaif-i Rivayat. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Gürbilek, N. (2007). *Mağdurun dili*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2009). *Ortak zenginlik* (E. B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hüküm, M. (2023). Yerli bir modernleşme eleştirisi olarak Mustafa Kutlu'nun Tarla Kuşunun Sesi adlı uzun hikâyesi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 63(2), 449-475.
- İnalçık, H. ve Seyitdanoğlu, M. (2006). *Tanzimat: Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Kandiyoti, D. (2013). *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar: Kimlikler ve toplumsal dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kanter, B. (2019). *Kurmaca bedenler: Türk romanında bir söylem biçimi olarak beden (1923-1980)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- Kanter, B. (2021). Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarında çirkinlik ve çirkinliğin temsil biçimleri. *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları (DADA) Dergisi*, 3.
- Kaplan, M. (2009). *Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karakışla, Y. S. (2014). *Osmanlı hanımları ve hizmetçi kadınlar (1869-1927)*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Kerman, Z. (1986). *Sami Paşazade Sezai*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kerman, Z. (2009). *Yeni Türk edebiyatı incelemeleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Korkmaz, R. (2009). *Yeni Türk edebiyatı (1839-2000)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet öncesinde Türk kadını (1839-1923)*. Ankara: Aile Yayınları.
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji sözlüğü* (O. Akınhay ve D. Kömürcü, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mbembe, A. (2022). *Brütalizm* (P. B. Yalım, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mutluay, R. (1970). *100 soruda XIX. yüzyıl Türk edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Nâbizâde Nâzım, (2008). *Zehra*. İstanbul: Akvaryum Yayınevi.
- Okay, O. (2005). *Batılılaşma devri Türk edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okay, O. (2008). *Batı medeniyeti karşısında Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2000). *Osmanlı toplumunda aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Örs, H. B. (2012). *19. yüzyıldan 20. yüzyıla modern siyasal ideolojiler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özmen, S. ve Erdem, R. (2018). Damgalamanın kavramsal çerçevesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 185–208.
- Parlatır, İ. (2012). *Tanzimat edebiyatında kölelik*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Parla, J. (2015). *Don Kişot'tan bugüne roman*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Samipaşazade Sezai. (2016). *Sergüzeşt*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Sarup, M. (2014). *Post-yapısalcılık ve postmodernizm* (A. Güçlü, Çev.). İstanbul: Pharmakon Yayınevi.
- Şemsettin Sami. (2019). *Taaşuk-ı Talât ve Fitnat* (Ö. Nemutlu, Haz.). İstanbul: Özgür Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. (2016). *Ferdi ve Şürekâsı* (S. Öz, Haz.). İstanbul: Özgür Yayınları.
- Ünlü, B. (2023). *Yıkılan karakterler: Halit Ziya Uşaklıgil'in romanlarında kendini yıkma eğilimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Veblen, T. B. (2015). *Aylak sınıfın teorisi: Kurumların iktisadi incelemesi* (E. Kırmızıaltın ve H. Bilir, Çev.). Ankara: Heredit Yayıncılık.
- Zilfi, M. C. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik ve kadınlar (1700-1840)* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.